

NİYAZİ BERKES'İN DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET VE TÜRK DEVLETİ

Bekir KILIÇ¹

Öz

Cumhuriyetin ilk kuşak toplumbilimcileri arasında yer alan Niyazi Berkes, Türk düşünce hayatına ekonomik ve sosyal tarih, toplumsal yapı, çağdaşlaşma, din-devlet ilişkisi ve batı düşüncesi gibi konularda katkıda bulunmuştur. Berkes, eserlerinde devleti doğrudan bir inceleme nesnesi olarak ele almamıştır. Fakat toplumsal ve ekonomik yapıya ilişkin tarihsel çalışmaları ile din-devlet ilişkisine yönelik çalışmalarında Berkes'in devleti önemli bir olgu olarak incelediğini görülmektedir. Bu bağlamda çalışmada Berkes'in genel devlet teorisi ve Türk devlet teorisi incelenmiştir. Sonuç olarak, Berkes'in devlet teorisinde Batı devletleri için geçerli gördüğü devlet tanımı Doğu devletlerinde geçerlilik göstermemektedir. Genel devlet teorisini klasik Marksist tanımlar ile ele alan Berkes, Türk devlet teorisini kurarken Weberyan açıklamaları kullanmaktadır. Osmanlı Devleti üzerinden kurduğu Türk devlet teorisi, Batı düşüncesinin ürünü olan despotik devlet nitelemesidir. Berkes için despotik devlet tam anlamıyla Osmanlı'da karşılık bulmuştur. Böylelikle Berkes'in devlet teorisini Batı merkezli bakış açısıyla kurduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Niyazi Berkes, Devlet, Türk Devleti, Despotik Devlet, Osmanlı Devleti.

¹ Araştırma Görevlisi, Sinop Üniversitesi, Boyabat İİBF, Sağlık Yönetimi Bölümü, bkilic@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0403-7244.

STATE AND TURKISH STATE IN NİYAZİ BERKES' THOUGHT

Abstract

Niyazi Berkes, one of the first generation sociologists of the Republic, contributed to Turkish intellectual life on subjects such as economic and social history, social structure, modernization, the relationship between religion and state, and western thought. Berkes did not directly deal with the state as an object of study in his works. However, in his historical studies on social and economic structure and his studies on the relationship between religion and state, it is seen that Berkes examines the state as an important phenomenon. In this context, Berkes' general state theory and Turkish state theory were examined in the study. As a result, Berkes' definition of the state, which he sees as valid for Western states in his theory of the state, is not valid for Eastern states. Berkes, who deals with the general state theory with classical Marxist definitions, uses Weberian explanations while establishing the Turkish state theory. The Turkish state theory, which he established through the Ottoman Empire, is a despotic state characterization that is a product of Western thought. For Berkes, the despotic state was fully resonant in the Ottoman Empire. Thus, it is seen that Berkes establishes his theory of the state from a Western-centered perspective.

Keywords: Niyazi Berkes, State, Turkish State, Despotic State, Ottoman State.

Giriş

Prof. Dr. Niyazi Berkes'in düşünceleri gerek çeşitli kitap çalışmalarında gerekse çeşitli makale ve tez çalışmalarında incelenmiştir. Bu çalışmalarda Berkes'in düşünce hayatının irdelendiği ve çeşitli düşünürlerle toplumbilimsel görüşlerinin karşılaştırıldığı görülmektedir. Çalışmalarda, Berkes'in çağdaşlaşma/batılılaşma anlayışı, sosyoloji anlayışı, tarih anlayışı, eserlerindeki düşünsel nitelik, toplumsal yapıya, din düşüncesine ve Türk modernleşmesine ilişkin görüşleri ele alınmıştır. Berkes'in devlet düşüncesine ilişkin görüşleri ise yalnızca din-devlet ilişkisi bağlamında incelenmiştir. Bu çalışma, Berkes'in genel devlet teorisine ve Türk devlet teorisine ilişkin görüşlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Literatürdeki çalışmalar Berkes'in devlet teorisine doğrudan odaklanmamakta yalnızca Osmanlı Devleti üzerine düşüncelerini irdelemektedir. Bu düşüncelerde ise Berkes'in ortaya koyduğu despotik devlet-doğu despotizmi nitelendirmelerini tekrarlamakta, Türk devlet teorisini nasıl kurguladığı açıklanmamaktadır. Bu

bağlamda öncelikle Berkes'in devlet düşüncesini nasıl bir yöntemle ele aldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra devleti nasıl tanımladığı ve genel devlet teorisini nasıl kurguladığı açıklanacaktır. Son olarak ise Türk devlet teorisini nasıl kurduğu ve hangi kavramlarla ele aldığı açıklanarak Berkes'in devlet düşüncesi irdelenecektir.

Berkes'in yazın hayatında devlet, doğrudan bir inceleme nesnesi olarak yer almamıştır. Osmanlı üzerine yapmış olduğu çalışmalar, Berkes'in genel devlet teorisini ve Türk devlet teorisini saptayabileceğimiz temel kaynaklardır. Osmanlı üzerine yaptığı incelemeler, Atatürk devrimlerinin neden tam anlamıyla gerçekleştirilemediğini anlamaya yöneliktir. Berkes, bunun nedenlerini toplumsal yapıyı tarihsel olarak incelemeye yönelerek arar. Toplumsal yapıdaki değişime engel olan etmenleri irdeleyen Berkes, toplumla birlikte devleti de böylelikle inceleme nesnesi olarak ele alır. Berkes'in devleti ele alış biçimi, toplumsal yapının evrimini ve bu evrim içinde devletin yerini bulmaya yöneliktir. Böylelikle Berkes, Osmanlı'da devlet yapısını Türkiye'nin çağdaşlaşma sorununa neden olan bir dinamik olarak görür.²

1. Berkes'in Devlet Düşüncesine Yöntemsel Bir Bakış

Berkes, Osmanlı'yı tarihsel olarak incelemekte ve tarihi olayları Cumhuriyet'e giden zorunlu bir süreç olarak ele almaktadır. Berkes'in tarihsel olayları nasıl ele aldığına ilişkin olarak farklı yorumlar yapılmıştır. Oğuz Adanır, Berkes'in tarih felsefesini "maddi, toplumsal, insani açıdan nesnel", özgün bir tarih felsefesi olarak açıklamaktadır (Adanır, 1999: 118-119).³ Diğer yandan İsmail Çoşkun, Berkes'in "toplumumuza yabancı bir bakış açısının tanıtıcısı, aktarıcısı" olarak yorumlar. Çoşkun'a göre Berkes, tarihle yakından ilgili olmasına karşın "bize tarihsiz ve tarih dışı bir yolu, çözümü" önermektedir. Berkes'in tarihimizi Batılı Oryantalistlerin klasik tezleri doğrultusunda ele aldığını belirtir (Çoşkun, 1991: 49-86). Andre Dirlik de Çoşkun'u destekler nitelikte bir çıkarım yapmaktadır. Dirlik'e göre Berkes, Batı ve Doğu arasındaki öne sürdüğü farklılık ile Batı hegemonyasını desteklediğinin farkında değildi (Dirlik, 1999: 13). Berkes'in, Osmanlı ekonomik tarihini, Batı Avrupa ekonomik tarih modelinin genellemelerine dayandırmadan ele alması, onun tarih felsefesindeki özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Fakat Berkes'in Türk devlet teorisini Doğu ile Batı arasında

² Berkes'in bibliyografya çalışması için Bkz: Ak, 2014.

³ Oğuz Adanır, Berkes'in Osmanlı tarihine yaklaşımını "tarih felsefelerinin en nesnel ve çağdaş biçimi olarak sunulan "insancı" tarih felsefesinin ilke olarak benimsendiği bir yaklaşım" olarak niteler. Bunun yanı sıra Berkes'in "Türkiye'ye dayatılmaya çalışılan tüm tarihsel ve ideolojik yaklaşımlara karşı" olduğunu ileri sürer. Bkz: Adanır, 1999: 118-119.

ontolojik ve epistemolojik ayırımı dayalı bir düşünüş biçimi olarak oryantalist bakış açısıyla ele aldığı söylenebilir.

Berkes, genel devlet teorisini Marksist bir bakış açısıyla ele almaktadır. Özellikle Batı devletleri için Marksizmin sınıf temelli devlet tanımı, Berkes için de geçerlilik gösterir. Fakat Berkes, eserlerinde tarihsel olarak Osmanlı Devleti dışında genel bir devlet incelemesi yapmadığından dolayı, genel devlet teorisi için ortaya koyulabilecek bir tarih felsefesi bulamamaktayız. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ni ele alırken kullandığı tarihsel diyalektik yöntemin genel devlet teorisi için de geçerlilik gösterdiğini kabul edebiliriz. Özellikle ilerleyen bölümde belirtilecek olan; Batı devletleri için kabul ettiği Marksist devlet tanımları, Berkes'in diyalektik yöntemini destekler niteliktedir.

Berkes'in Türk devlet teorisini kurduğu Osmanlı Devleti'ni ise diyalektik yöntemle ele aldığı açık bir şekilde görülmektedir. Berkes, bu diyalektik süreci İbn Haldun'un tarih felsefesiyle açıklamaktadır. Buna göre doğuş ve bozuluş aşamasından oluşan devlet, diyalektik süreci tamamlayarak yerini yeni bir *dinasti* devletine bırakacaktır (Berkes, 2022a: 107). Fakat Berkes Osmanlı'nın diyalektik evriminin 18'inci yüzyıldan itibaren değişiklik gösterdiğini vurgulayarak İbn Haldun'un tarih felsefesinin bu yüzyılda sonlandığını belirtir.

Berkes'in Osmanlı toplumunu incelediği eserlerine baktığımızda; toplumsal değişimin nedenlerini üretim ve mülkiyet ilişkilerinden ziyade, siyaset, eğitim ve din gibi unsurlarda bulmaktadır (Özer, 2014: 275). Berkes'in Osmanlı Devleti incelemelerinde Marksist diyalektik tarih anlayışını belirgin bir şekilde görsek de kullandığı Weberyen kavramlarla Türk devlet teorisini, zihniyet ve kültür unsurlarıyla oluşturmaktadır. Zihniyet ve kültürün üstyapıyı oluşturduğuna dair pek çok vurgusundan, (Çakıroğlu, 2022: 249) Osmanlı'yı incelerken sıklıkla kullandığı toplum, kültür, din, düzen, gelenek gibi kavramlardan, Berkes'in Osmanlı'da devleti Weberyen bir analize tabi tuttuğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Berkes Osmanlı'da devlet açıklamalarını; üretim ilişkileri, toprak, mülkiyet, üretim araçlarının özel mülkiyeti gibi Marksist kavramları da kullanarak desteklemektedir. Fakat Marksist düşüncede Batı devletleri için kullanılan bu kavram setleri Berkes'in düşüncesinde Osmanlı Devleti için açıklayıcı değil destekleyici bir nitelik taşır. Berkes'in Osmanlı rejimini tanımlarken kullandığı *geleneksellik* kavramı, Osmanlı'yı dini yönü ağır basan kültürel şemada ele aldığını açık bir şekilde göstermektedir.

2. Genel Devlet Teorisi

Berkes, devleti siyasal gücün (iktidarın) -az çok- örgütlenmesi (müesseselerin oluşması) olarak tanımlamaktadır. Soyut anlamda siyasal otoriteyi ise insanların dünya eylemleri üstünde kontrol ve yaptırım uygulayabilen bir güç olarak niteler. Ona göre bu otorite; kuralların olması ve bu kuralların insanları otoriteye bağımlı kılması inancıyla gerçekleşir. Berkes, siyasal güç (iktidar) ve kurallılık (meşruluk) kavramlarıyla tanımladığı devleti -Batı'da olsun İslam dünyasında⁴ olsun- geçirdiği değişiklikleri göz önünde tutarak ele aldığını belirtir (Berkes, 1982: 211-212).

Devleti iktidar ve meşruluk olarak ele alan Berkes, devletin doğuşunun ise çeşitli şekillerde gerçekleşebileceğini öne sürer;

“Bir tür otorite güce, zora dayanmış olabilir. Eskiden dendiği gibi fetih ve kılıca dayanır. Diğer bir türde ise kural oluş niteliğinin alışkanlıklar, geleneklerle kuşaktan kuşağa geçiş sağlar ya da bu ikisi birden olabilir. Üçüncü bir biçimde, kurallar tanrılarca seçildiği, belirlendiği inancına dayanır. Dördüncü bir biçimde ise otorite halkın isteğine (Batı dillerinde «consensus» una) uyan kurallara dayanır.” (Berkes, 1982: 211-212)

Berkes bu ifadesiyle devletin kökenini; dini teori, aile teorisi (?), fetih teorisi ve sözleşmecî teoriyle açıklamaktadır. Bu, farklı toplumlar için farklı biçimde gerçekleşebilir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin kökenini ise - aşağıda Türk devlet teorisi başlığında belirtileceği üzere- fetih teorisiyle açıkladığı görülmektedir.

Berkes genel devlet teorisini Karl Marks'ın görüşleri çerçevesinde açıklar. Buna göre Marks, devleti *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* adlı kitabında temellendirmiştir:

“Grek ve Germen sistemlerinde siyasal güç yani devlet, özel mülkiyet sahibi olan bir sınıfın gücüne dayanır. Eski Grek devleti köle sahibi olan toprak sahiplerinin; ortaçağ devleti büyük toprak sahibi olan ve bağımlı köylü emeğini sömüren feodal sınıfın; modern Batı Avrupa devleti ise sermaye ve üretim araçları mülkiyeti olan ve emekçi sınıfın emeğinden sağlanan kârlarla güçlenen kapitalist sınıfın devletidir.” (Berkes, 2022a: 17)

Marksist düşüncede devlet, “ekonomik yönden güçlü egemen sınıfın iktisaden zayıf diğer zümreyi baskısı altında bulundurabilmesi için meydana getirilmiş bir teşkilat”, yani egemen sınıfın siyasal örgütüdür (Okandan, 1968: 658). Berkes, Marksist devlet teorisinin Batı devletleri (Grek ve Germen sistemleri) için temellendirdiği bu görüşü kabul etmektedir. Bu modelde

⁴ Berkes burada Batı karşısında “İslam dünyası” sözcüğünü kullanmaktaysa da işaret ettiği alanı Doğu dünyası olarak görmek daha doğru olacaktır. O, eserlerinde İslam dünyasını Doğu dünyası olarak ele aldığı görülmektedir.

devlet; toprak ağalığı, ticaret ağalığı veya sermaye ağalığıyla edinilmiş güçlere dayanır (Berkes, 2022a, 22).

Marksist düşüncede Doğu devletleri için geçerli olmayan bu tanım, Berkes'in Doğu devlet anlayışı için de geçerlilik gösterir. Bu düşünceye göre Doğu devletleri Asyatik Tarz (ATÜT) tiplmesiyle ele alınır. Bu tiplmede devlet, Batı devletlerinin temellendirildiği noktalardan farklılık gösterir. Batı modellerinde devlet belirli bir sınıfa dayanmaktadır. Asyatik tiplmede ise devlet sınıfsız bir temeldedir. Doğu'da devlet despotik bir nitelik taşır. Despot bir hükümdar bireylerin mülk sahibi olmasına imkân tanımamış, böylece toplumsal sınıflaşmayı engellemiştir. Doğu'da devlet, en yüksek güç ve tek mülk sahibi olan despotun kişiliğinde temellendirilir (Ayman Güler, 2023: 39).

Berkes, Doğu devlet modelini Batı devlet modelinden ayrı görmektedir. Doğu veya Asya tipi toplumu Batı uygarlığı ve ekonomik sistemini yaratan toplum tipinden karşıtı olarak görür (Berkes, 2022b: 398). O, Doğu'da devleti Batılı düşünürlerce geliştirilen tuba ağacı⁵ benzetmesi ile açıklar. Doğuda devleti kuranlar ve devleti “güdenler”, bu gücü ne toprak senyörlüğünden ne de köle sahipliğinden elde ederler. Doğuda güç, savaşı zanaat haline getirerek ondan kazanç sağlayan “entrepreneur”larca (girişimcilerle) temsil edilir. Berkes Doğu ile Batı devletleri arasındaki farkı ekonomik güç edinme yöntemleriyle ayırtmaktadır. Batı'da ekonomik güç tarım, endüstri, ticaret ve maliye yollarıyla elde edilirken Doğu'da askerlik ve savaş gücüyle edinilmektedir. Askerlik ve savaş gücüyle servet elde edenler bu serveti ekonomik üretime yatırmazlar. Ve ekonomik üretimin herhangi bir kolunda toplumsal bir sınıf oluşturmadan toplumun üstünde “süper-sınıf” olarak hükmederler (Berkes, 2022a: 17-18). Berkes'e göre despotizm denen devlet türü tam olarak budur.

Berkes, Despotizm olarak nitelendirdiği Doğu devlet modelini bize en iyi şekilde aktaran kişinin İbn Haldun olduğunu belirtir. Berkes'e göre İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde despotik devletin anatomisini çizmekle kalmaz bizlere bu devlet modelinin tarih felsefesini de sunar. Bu tarih felsefesinde siyasal düzen (yani devlet) kevn (doğuş) ve fesad (bozuluş) âleminde oluşur. Buna göre her devlet doğar, büyür, yaşlanır ve ölür. Toplumsal düzen ise olduğu yerde kalır. Siyasal düzen değişikliklerle belirli dönemlerden geçerken toplumsal düzende gelişme ve değişme dönemleri yaşamaz, o hep olduğu gibi kalır (Berkes, 2022a: 17-20). Despotizmi bir

⁵ Kökleri havada, dalları ve yaprakları yerde olduğu söylenen muhayyel bir ağaç. Tuba ağacı gibi bir sistem “bugünkü politik kavramlarımızın tepetaklak edilmesiyle anlaşılır” (Berkes, 2022a: 43).

devlet türü olarak ele alan Berkes, bu devlet türünün özelliklerini Osmanlı üzerinden anlatmaktadır.

Berkes, devleti siyasal gücün örgütlenişi olarak tanımlar. Siyasal gücün oluşumunu ise “üretim biçimi, üretim araçlarının mülkiyeti, üretim ilişkileri, ürün ve değer in üretici elinden alınmış ve dağılışı biçimleri” belirlemektedir (Berkes, 2022a: 33, 37). Bu belirleme, devletin türünü ortaya koyar. Marksist düşüncede üretim ilişkileri ve üretim araçlarının mülkiyeti devletin türünü belirleyen temel öğelerdir. Berkes de Doğu ve Batı devlet türü arasındaki farkı üretim ilişkileri ve üretim araçlarının mülkiyetine göre değerlendirmektedir. Siyasal güç, Batı’da toprak ağalığı, ticaret ağalığı veya sermaye ağalığında iken Doğu’da despot hükümdarın elindedir. Batı’daki devlet türü, farklı sınıfların siyasal güç edinmesiyle farklılaşırken Doğu devletlerinde siyasal güç, hükümdarın oluşturduğu süper-sınıfın elinde tek bir türdür. Berkes, Batı’da devleti ekonomik eylemlerle elde edilen güçle temellendirilirken Doğu’da “fetih ve kahretmek” ile güç kazanarak ekonomik eylemleri kendine göre düzenleyen bir yapı olarak görmektedir Batı’da üretim araçlarının özel mülkiyeti siyasal güç oluştururken Doğu’da savaş yoluyla oluşan güç üretim araçlarının mülkiyetine el koyarak kendi gücü dışında siyasal bir gücün oluşmasını engellemiştir (Berkes, 2022a: 36-37).

Berkes, Doğu ve Batı devletleri arasındaki farklılığı -Osmanlı Devleti üzerinden- güç ve zenginlik (kudret ve servet) ilişkisiyle açıklar. Batı’da servet kudreti yaratırken Doğu’da (Osmanlı’da) “kudret servete üstündür; servet kudreti yaratamaz, kudret servet yaratır; ama kudretin yarattığı serveti, daha üstün kudret her an mahvedebilir; onunla birlikte sahibini de mahveder” (Berkes, 2022a: 166). Güç ve zenginlik arasındaki dizilim farklılığı, devletin niteliğini belirlemektedir. Zenginlik, gücün önüne geçtiği zaman Batı tipi devlet modeli ortaya çıkar ve böylece kapitalist devlete erişilebilir. Eğer ki güç zenginliğin önünde yer alırsa devlet kapitalist sisteme erişemez.

Berkes, bugünkü anlamda devleti ise “siyasal bir nitelik olarak örgütlenmiş toplumu tanımlayan “hükmi” (tüzel) kişilik” olarak açıklamaktadır. Bugünkü devlet halk sınıflarının siyasal iradesine dayanır. Devlet, halk sınıflarının oluşturduğu toplumu temsil eder. Başlıca halk sınıfları ise toprak, sermaye ve emek sahipleridir. Devlet egemenliği bu sınıfların yalnızca birinin elinde değildir. Sınıflar arası güç mücadelesinin yaşandığı siyaset sahnesi, tek bir sınıfın diğer sınıflar üzerinde hükmetmesini engeller. Bugünkü devlette tek bir sınıfın egemenliği siyasetin yerini savaşın almasına neden olur ve orada ihtilal gerçekleşir (Berkes, 2022a: 44).

Berkes’in düşüncesinde bugünkü anlamda devlet (yani kapitalist devlet), yukarıda kabul ettiği Marks’ın ifadesiyle; “modern Batı Avrupa devleti, sermaye ve üretim araçları mülkiyeti olan ve emekçi sınıfın emeğinden

sağlanan kârlarla güçlenen kapitalist sınıfın devleti” ve kendi ifadesiyle; “kapitalist sistemde devlet, zengin, mülkiyetli sınıfın devletidir” (Berkes, 2022a: 166)⁶ açıklamasıyla çelişmektedir. Modern Batı Avrupa devletini belirli bir sınıfın -yani sermaye sahibi kapitalist sınıfın- devleti olarak görmekte iken bugünün devletini yalnızca bir sınıfın devleti olarak ele almamaktadır. Berkes’e göre bugünkü devlet, toplumsal sınıfların belirli oranda temsil edildiği siyasal bir örgüttür.

3. Türk Devlet Teorisi

Berkes'in düşüncesinde Türk devlet teorisini Osmanlı'yı ekonomik ve toplumsal olarak incelediği eserlerinde bulmaktayız. Berkes, Osmanlı öncesi Türk devletlerine ilişkin herhangi bir inceleme yapmamış olmakla birlikte Türk tarihine ilişkin birtakım çıkarımları bizlere eski Türk devletlerine dair görüşlerini sunmaktadır.

3.1. Bir Türk Devleti Olarak Osmanlı

Berkes, Türk devlet teorisini Osmanlı Devleti'nde temellendirir. Ona göre Osmanlı gibi sistemlerde halk sınıflarına, yani toplum iradesine dayalı bir devlet yoktur. Osmanlı'da devlet halkı temsil etmez (Berkes, 2022a: 44-46).⁷ Osmanlı'da devlet, sözcüğün Arapça anlamıyla karşılık bulur. Berkes, Osmanlı'da devleti; “feleğin çarkının dönüşünün bazı kişileri “talihli” kılması” olarak tanımlamaktadır (Berkes, 2022a: 44-45). “Devlet, bir talih, bir “kuş”tur ki kimin başına konarsa onu “devletli” eder, yani servetli eder” (Berkes, 2022a: 285). Berkes'in bu tanımından da anlaşılacağı üzere O, Osmanlı'da devleti tüzel kişilik olarak görmemektedir. Ona göre devlet kişilerdir ama talihli olan kişilerdir. Bu talihli kişiler baştakilerdir. Bunlar en yüksek güç mevkisine gelme talihine uğramış kişilerdir. Berkes'in ifadesiyle; “çiftçi nasıl çiftli çubuklu, zanaatkar nasıl iş yerli ve araçlı, tüccar nasıl paralı ise baştakiler de devletlidir.” “Devlet bir müessese değil güç sahibinin sıfatıdır” (Berkes, 2022a: 46). Osmanlı'da gücün sahibi olan “devletli” toprağın da sahibidir. Güç, toprak üzerindeki egemenliğin göstergesidir. Bu güç, Osmanlı'da mülk kavramıyla karşılık bulmuştur. Mülk, yalnızca devletin

⁶ “...bu ülkelerde sermaye birikimi yapmış bir burjuva sınıfı doğduğundan devletin ekonomik siyaseti o sınıfın çıkarlarına göre yürütülür. Böylece devletle bir toplum sınıfı arasında bağlantı kurulmuştur.” (Berkes, 2022a: 171 (dipnot)).

⁷ Berkes'e göre bir toplumun bölümleri ve tabakaları ekonomik yarışmaya ve çatışmaya girdiklerinde sınıf oluştururlar. Osmanlı'da bu anlamda bir sınıfın oluşması devletliler tarafından engellenmiştir. Osmanlı'da halkın tabaka ve bölümleri insan vücudunda ayrı görevler yapan organlar olarak görülür. Ve bu organlar bütün vücudun yaşaması ve sağlığı için kendi görevlerini yaparlar (Berkes, 2022a: 48).

sahip olduğu güç ve gücün toprak üzerindeki görüntüsüdür (Berkes, 2022a: 48-50).⁸

Berkes'e göre toplumdan kopuk bir devlet temsiliyeti Osmanlı'da devletin niteliğini de değiştirmiştir. Soyca Türk olan Osmanlı padişahları Türk toplumundan koparak "Osmanlı" olmuşlardır. Ve bu Osmanlılar kendilerine yeni bir kul sınıfı oluşturarak "kul devleti" olmuşlardır. Böylece Osmanlı Devleti bir Türk devleti olmaktan çıkarak "Yakın Doğu ve Balkan halklarından devşirmiş kişilerin devleti" haline gelmiştir. Berkes'e göre Osmanlı'da Türk, imparatorluğun reayasından bir tanesidir. Ona göre Osmanlı yazarlarında bu reaya kitlesi, "bi-idrak" (yani akılsız) bir sürü olarak görülmüştür (Berkes, 2022a: 267, 287, Berkes, 2023: 236).

Berkes, 20'nci yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti'ni Türk toplumunun devleti olarak görmemektedir. (Berkes, 1982: 219). Diğer yandan Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi egemenliğin Türkler tarafından devam ettirildiğini ve Osmanlı'nın Türk devlet türü olduğunu vurgular (Berkes, 2023: 15, Berkes, 1984: 50). Bu vurguya göre Osmanlı Türk toplumunun devleti olmamakla birlikte bir Türk devletidir. Berkes'in düşüncesindeki bu ayrımın nedeni, devleti kişilerde temellendirmesidir. Osmanlı'da devleti, kişiler zümresi olarak görmektedir.

Burada Berkes'in Türklük anlayışı ve Osmanlı öncesindeki Türk devletine bakış açısı nedir? sorusu akla gelmektedir. Berkes Türklüğü Ziya Gökalp'in hars (kültür) ve medeniyet ayrımından yola çıkarak açıklamaktadır. Ona göre "Türklük daima uygar bir toplumun adıdır". "Türkler ırk ve kan üzerine kurulu bir toplum olmadıkları gibi din üzerine de kurulu bir toplum da olmamışlardır". Türklük, özünde din unsuru olan hars biriminden ziyade bir uygarlık birimidir. Tarihsel olarak bu uygarlık biriminin varlığı, devlet, ordu ve ekonomiye, özellikle endüstri ve tarım üreticiliğine dayanır. Bu uygarlık birimi "kavimleri kabileleri, hatta ulusları kan akrabalığı ya da din grupları olmaktan çıkarıp onları endüstri grupları halinde örgütlü birimler olarak kümeleştirmişler; onları devlet vatandaşlığı içinde apayrı bir düzen kurarak *töre* yani toplum kanunu altında toplumlardan yapılmış devletler kurmuşlardır" (Berkes, 2023: 239-250). Berkes burada, yukarıda ifade ettiği Osmanlı Devleti'nden farklı bir devlet yapısını belirtir. "Toplumlardan yapılmış devlet" ifadesi devlette toplum temsiliyetinin varlığına işaret etmektedir. Fakat yukarıda ifade edilen Osmanlı Devleti'nin yapısında toplumun devlette yeri yoktur. Berkes'in Türk devlet teorisi için Osmanlı öncesi Türk devletleri ve Osmanlı Devleti için yapılan açıklamaları çelişkili görünmektedir. Fakat bu çelişki Berkes'in Osmanlı öncesinde herhangi bir

⁸ Berkes'in bu düşüncesi İbn Haldun'un mülk-devlet anlayışına dayanmaktadır. İbn Haldun'un mülk-devlet anlayışı için bkz: Hassan, 2019: 223-286.

Türk devletini ayrıntılı olarak ele almamasından kaynaklanmaktadır. Bize göre “Toplumlardan yapılmış devlet” ifadesini, devletin kuruluş aşaması için kullandığı düşünülmelidir. Berkes’in Osmanlı Devleti’ni tanımlarken kullandığı kul-devleti, aşağıdaki bölümlerde ayrıntılı olarak gösterileceği üzere, Osmanlı’nın kuruluş döneminden ziyade yükseliş dönemi ve sonraki aşamalar için geçerlilik gösterir.

Berkes, Osmanlı Devleti öncesindeki Türk devletlerini akılcı ve kurallı bir örgüt olarak görmektedir. Akılcılık ve kurallılık, Türkleri din tabularından gelen ırkçılık duygusuna karşı olmasını sağlayan ve hars biriminden ziyade uygarlık biriminde yer aldığını gösteren etmenlerdir. Berkes’in Türkleri bir uygarlık birimi olarak yorumlamasının temel gerekçesi; Türklerin toplumsal varlığının din ile gerçekleşmemesidir. Tarihte din üstüne kurulu toplumların Türkleri daima yabancı ve barbar olarak gördüklerini belirtir. Türkler her ne kadar tarih boyunca farklı dinleri benimsemişlerse de devleti din kurallarından ziyade akılcı kurallarla kurmuşlardır. Berkes, tarihte Türkleri uygarlık birimi olarak görmesini, özellikle eski ve orta çağda diğer toplulukların yapamadığı işleri yapabilmeleriyle desteklemektedir; “Türkler, eski ve orta çağ tarihlerinde Asya’da, Avrupa’nın ve Afrika’nın bir parçasında hiçbir ırkın hiçbir kavmin yapmadığı bir işi devlet kuruculuğunu, zanaatçılığı, tarım üreticiliğini yapmakla ayrılmışlardır” (Berkes, 2023: 239-250).

Berkes, Osmanlı Devleti’nden önceki Türk devlet teorisini akıl ve töre ile açıklarken toplumsal birliğin temelini de zanaat birliği veya devlet birliğinde temellendirir. Ona göre Türklerde ırk, kan, din, hatta dil birliği ile oluşturulmuş bir toplumsal birlik olmamıştır. “Türkler hiçbir zaman teokrasi, aristokrasi, ırkçılık rejimleri kuramamışlardır”. Türkler, ya birçok farklı unsurun bir arada olduğu devlet birliği kurmuşlar ya da hayvancılık, çiftçilik, zanaatçılık birimleri ve kardeşlikleri halinde yaşamışlardır. Devlet ise örgütsel bir yapı olarak kanun geleneğinden doğmuş bir yapıdır (Berkes, 2023: 183-185).

Berkes, Osmanlı Devleti’nin doğuşunu da kanun geleneğine dayandırır. Fakat Osmanlı’da siyasal ilke olarak ele aldığı kanunun yanı sıra dinsel ilkenin de yer aldığını belirtir. Bunun yanı sıra bu iki ilkenin üçüncü bir ilkeye yol açtığını söyler ve buna Max Weber’in “patrimonializm” kavramında karşılık bulur. Bu üç ilkeyi ise Osmanlı rejiminin en önemli yanı olarak belirttiği “geleneksellik” kavramıyla ifade eder. Geleneksellik kavramını din ve hilafet padişahlığını ile Doğu despotizmi açılarını kapsayan daha geniş bir kavram olarak ele almaktadır. Böylelikle gelenekselliği üç açıdan kavramsallaştırmaktadır. Birinci açı devletin meşruiyetine ilişkindir. Buna göre Osmanlı rejiminin meşruiyetinin temel kaynağı dini değildir. “Kanun-u kadim” olarak adlandırdığı meşruiyet kaynağının kimin koyduğu ve nereden geldiği sorgulanmamakla beraber *düzen* içerisinde devam ettirilmesi gereken

bir kurumdur. Osmanlı rejiminde devletin kaynağını İslam dini dışında kabul edilmiştir. Fakat “devlet, İslam din ve hukukunu korur ya da uygularsa onun meşru olabileceğini kabul etmişlerdir.” Gelenekselliğin ikinci açısı din açısıdır ki; Tanrı tarafından konulan, değişmez ve değiştirilmemesi gereken *düzeni* ima eder (nizam-ı alem). “Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür (ebed müddettir)”. Gelenekselliğin üçüncü açısı, iki açının tamamlandığı yöndür; “patrimonializm”. Buna göre; “Tanrı alemin düzenini kurmakla kalmamış, o düzeni tutmak ve yürütmek için padişahı seçerek onu yeryüzünde kendisinin bir gölgesi, vekili ve halifesi yapmıştır (Berkes, 2022b: 30).⁹

Berkes’in burada belirttiği patrimonyalizmin din-devlet ilişkisi yönünü, aynı zamanda devlet-toplum ve hükümdar-toprak arasında da görmektedir. Fakat Osmanlı Devleti’ne patrimonyal devlet nitelmesi yapmamaktadır. O, Osmanlı’yı despotik bir devlet olarak görmekte ve despotik devletin özelliklerini Osmanlı’da bulmaktadır.

3.2. Osmanlı’da Devletin Doğuşu ve Gelişimi

Osmanlı’nın kuruluşu (devletleşmesi) nasıl gelişim göstermiştir? sorusuna Berkes, Osmanlı’nın kuruluşunda ilk Osmanlıları kimlerin oluşturduğuna ilişkin bilgilerin halen tartışmalı olduğunu belirtse de siyasal gücün, savaş gücüyle ülke ve toplum zaptederek oluştuğunu vurgular. Bazen bunu bir göçebe aşiret önderinin bazen de başka bir devletin hizmetinde, savaşçılığı zanaat haline getiren savaşçı ocaklarının (Gazi ocağı) servet edinerek güçlenip, devlet kurduğunu öne sürer. Lakin hangisi olursa olsun edindikleri bu serveti ekonomik üretime yatırmazlar. Bu serveti savaş veya yönetim yoluyla arttırarak ekonomik üretimde herhangi bir sınıf olmadan sınıflar üstü “süper-sınıf” haline gelirler ve devleti bu nitelikte *güderler*. Berkes, Osmanlı Devleti’nin kuruluşunun da böyle olduğunu belirtmektedir (Berkes, 2022a: 18). Diğer yandan Berkes, Osmanlı’yı -kuruluş dönemi için- bir sülale veya hanedan devleti olarak ele almaktadır. Sülale veya hanedan devleti ise kabile dayanışmasından doğar. Daha sonra bu kabile veya hanedanın hükümdarı, kendi kabilesinin hanedan-zadelerine güvenemez ve onların yerine kendi emrine amade ve dışarıdan derleme kimselerden asker gücü sağlayarak kendine “kul” sınıfı oluşturur (Berkes, 2022a: 80-81). Berkes, Osmanlı Devleti’nin oluşumunu doğrudan doğruya “ekonomik üretim sınıflarının üstüne savaş ve fetihten edinilmiş güçle kendini oturtan, o sınıfların

⁹ Berkes’in *Türkiye’de Çağdaşlaşma* kitabının 34. Baskısını yayına hazırlayan Ahmet Kuyaş’ın dipnot kısmında belirttiği üzere; Berkes Osmanlı’da halife sözcüğünü “Hulefa-ı Raşidin” “Emevi halifeleri” ya da “Halife Mütevekkil” gibi unvanlarla kullanageldiğimiz anlamda kullanmamaktadır. Halifeliliğin 1517’de Osmanlı sultanlarına geçmiş olduğuna ilişkin yanlış anlayışa da katılmadığı görülüyor. Berkes’e göre “Osmanlı padişahları peygamberin halifesi değil, Tanrı’nın halifesidirler”. Bkz: Berkes, 2022b: 30-31.

üretiminin değerinden bir pay olarak servet, hazine edinen bir devlet” şeklinde açıklamaktadır (Berkes, 2022a: 23).¹⁰

Berkes, Osmanlı Devleti’ni İbn Haldun tarih görüşü çerçevesinde dört dönemde incelemektedir; 1-Doğuş ve kuruluş dönemi, 2-Düzenin dengelilik dönemi, 3-Düzenin bozuluşu, bozuk-düzen dönemi, 4-Yeni bir düzen kurma çabalarının dönemi. (Berkes, 2022a: 20).¹¹ Birinci dönem; yukarıda bahsedilen devlet şeklini almasından başlayarak Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar olan aşamadır. İkinci dönem; Fatih Sultan Mehmet ile başlayarak Kanuni Süleyman zamanının sonuna kadar olan zamanı kapsamaktadır. Berkes’e göre bu dönem, Osmanlı’nın mensup olduğu devlet modelini (despotik devlet) tam anlamıyla edindiği ve bu modelin bütün müesseseleri (kulluk) ile geliştiği bir dönemdir. Üçüncü dönem; III. Murat zamanından başlayarak iç zıtlaşmalarla devlet müesseselerinin bozulmaya başladığı ve daha sonra dış kuvvetlerle bu bozukluğun patlak verdiği dönemdir. Dördüncü dönem ise Osmanlı’nın mensup olduğu devlet modelinden ayrıştığı bir dönemdir. Bu dönem, eski düzeni zorla diriltme çabaları dönemidir. Osmanlı’nın bu dönemi İbn Haldun’un tarih şemasından, Doğu devletlerinin yüzyıllardır izlediği yörüngeden ayrıştığı bir dönemdir. Yaşama “tavır”larını (dönemlerini) tamamlamış olan Osmanlı’da yeni bir hanedan devleti gelmemiştir. Osmanlı’da fesad ve ihtilal uzun süreli, kronik bir durum haline gelmiştir. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar olan dönem ise

¹⁰ Berkes Osmanlı Devleti’nin oluşumunu hanedan devletinin oluşumuna benzetmekte, bunu da İbn Haldun’un asabiyet kavramına (kabile dayanışmasına) atfetmektedir. Bkz: Berkes, 2022a: 80-81. Berkes’in düşüncesindeki bu ikilem -devletin savaş gücüyle toplum zaptederek veya kabile dayanışması ile oluşması-, muhtemelen ilk Osmanlıların kim olduğu konusundaki “belirsizliğe” dayanmaktadır. Fakat diğer yandan Berkes, ister bir aşiret önderi isterse de savaş ticareti ile meşgul olan Gazi ortaklığı olsun, ilk Osmanlıların Selçuk idare usulüne göre “dirlik” kazanan kişiler iken, “zaptettikleri topraklarda Selçuk devletinin ilkelerini benimseyerek bağımsız yeni bir siyasal güç geliştirmeyi” başaran kişiler olarak nitelemektedir. Böylece Osmanlı Devleti’nin kuruluşunu Selçuklu devleti üzerinden açıklar. Ona göre Selçuklu devleti aşamalarını tamamlamıştır ve Osmanlı, Selçukluya meydan okuyacak hale gelmiş bir kabile ya da aile ya da savaşçılar, gaziler birliği şeklinde ondan kopmuş, meydan okuduğu gücün modelinde yeni bir güç kurmaya başlamıştır. Bkz: Berkes, 2022a: 21-22, 93.

¹¹ Berkes’in Osmanlı için uyguladığı dört aşamalı bu dönemlendirme İbn Haldun’da beş aşamalıdır; Birinci aşama; zafer, galibiyet ve istila dönemi, ikinci aşama; istibdat ve infirad dönemi, üçüncü aşama; dinlenme ve rahatlık dönemi, dördüncü aşama; kanaat ve barış safhası, beşinci aşama; israf ve har vurup harman savurma safhasıdır. Bkz: İbn Haldun, 2007: 399-401. Berkes Osmanlı dönemlendirmesini yaparken; yapısal olarak İbn Haldun’un devletin aşamaları kalıbını benimsemiş olsa da bu aşamaların içeriklinin farklı şekilde gelişim gösterdiği görülmektedir. Berkes bu farklı dönemlendirme aşamalarını; “bir tarihi kendi çerçevesi içinde ve kendi gelişim dönemlerine göre görmek ve o zaman olayları ekonomi biliminin verile göre yorumlamak” şeklinde açıklamaktadır (2022a: 20).

buna bir son verme çabalarının eseri, Doğu politik sisteminden büsbütün ayrılma davasıdır (Berkes, 2022a: 23-24).

Berkes, Osmanlı'nın geçirdiği tavislerin sonunda ömrünün bitmemesinin nedenini dünya tarihindeki gelişmelere bağlamaktadır. Dünya, İbn Haldun'un bilmediği bir devrimsel çizgide ilerlemiştir. Kapitalizm ve emperyalizm, Doğu ülkelerinde toplumun yapısını ve devletin yapısını derinden sarsmıştır. Berkes'e göre İbn Haldun, bu devrimsel nitelikteki değişimi yaşadığı dönemdeki şartlardan dolayı yorumlayamamıştır (2022a: 167, 267-268).

3.3. Osmanlı Devleti'nin Niteliği; Despotik Devlet

Osmanlı devlet biçimini padişahlık rejimi, padişahlık rejimini de despotizm olarak ele alan Berkes, despotizmin özelliklerini Aristo, İbn Haldun, Hobbes ve Marks'a atıf yaparak açıklamaktadır. Despotizm kavramının tanımının zamanla değişkenlik gösterdiğini belirten Berkes, bu düşünürlerin despot rejim tanımlarıyla çoğunlukla Doğu'yu betimlediklerini vurgulamaktadır. Despot kavramının eski Grekçeden geldiğini ve "köle sahibi aile reisi" anlamı taşıdığını, Aristoteles'in Doğu devletlerinin hükümdarlarını bu terimle tanımladığını belirtmektedir.¹² Bu anlamıyla despot, güç sahibi köle efendiliğine dayanmaktadır. Orta çağda ise güç sahipliği feodal senyörlerde bulunduğundan dolayı Doğu hükümdarlarını da buna benzeterek tanımlamışlardır. Bu bağlamda Osmanlı hükümdarları da Büyük Baba, Ağa anlamında Gran Senyör olarak tanımlanmıştır. Diğer yandan Berkes, modern çağda bu terimi -Doğu ve Asya hükümdarlıklarının feodal senyörlere benzemediklerini belirterek- Aristoteles'in anlamıyla (yeniden) tanımlayan kişi Montesquieu olduğunu vurgular. Voltaire'nin ise despotluğun yalnızca Doğu'da olmadığını Batı devletlerinde de modern çağda despot hükümdarların hüküm sürmekte olduğunu ve modern çağda despot tanımını ünlü Fransız Kralı XIV. Louis'in ifadesiyle "Devlet Ben'im" in karşılığında bulduğunu belirtir.¹³ Berkes, despot sözcüğünün Greklerin yanlış benzetişine rağmen "köle sahibi" değil "kul sahibi" olduğunu, kulluk kavramının ise ne Greklerde ne de Orta Çağ veya modern Avrupa'da bilinen bir şey olduğunu ileri sürer. Kul, "büyük efendiye bağımlı, ona kapılmış olan kişi" demektir. "Despotluk sistemi kulluk kuralına dayanan sistemdir; köle ya da serf

¹² Berkes, Despot sözcüğünün eski Grekçeden geldiği halde, Eflatun ve Aristo'nu devlet biçimleri arasında despotluk rejiminin yer almadığını belirtir (2022b: 25). Aristo'da despot sözcüğü hükümdar için kullanılan bir sıfattır.

¹³ Aydınlanma dönemi düşünürlerinin despot tanımında ise; dönemin feodal rejimine ve Roma Kilisesi teokrasisine karşı savaşılan hükümdarların hukuk dışı ve akıl devleti olmayan yönetimleri temel oluşturmaktadır. Despotizm hukuk kurallarından yoksun keyfi bir rejimi ifade etmektedir. Bkz. Koebner: 275-302 ve Venturi, 1960: 117-126'dan aktaran Berkes 2022b: 25.

sahipliğine dayanan sistem değildir". Kulluk sisteminde ise kul; "toplumsal sınıflardan koparılarak onların karşısına konan siyasal güç ögeleridir". "Padişahın, üretim işinde emek harcayanların emeğini sömürme gücünü elinde tutmasının aracıdır". Kul, sömürülen bir sınıf değil, sömürenin uşağı, bekçisidir (Berkes, 2022a: 94-96).

Berkes, Aristo'dan gelen despot teriminin özünü doğru olarak Hobbes'un tanımında bulmakta ve padişahlık rejimini de İbn Haldun'un düşüncesine oturtmaktadır. Devlet, (Hobbes'un tanımıyla) zapt ve fetihle oluşmuştur. Despotizm ise fethedilen ve zapt edilen halk üzerinde güç kuran *kişinin*, bu gücü miras gibi kullanması sonucu oluşmaktadır. Yani devlet, bir baba mülkü sayılmaktadır. Bu devlet biçiminin en doğru modelini ve tarihteki aşamalarını en doğru şekilde İbn Haldun tanımlamıştır. Bu devlet modelinin (despotizm) en önemli yönü ise siyasal gücün destek aldığı kesime ilişkindir. Despotizmde padişah, desteğini, toplumdaki ayrılmış ve hatta yabancılaştırılmış bir *kul* kitlesinden almaktadır (Berkes, 2022b: 25). Osmanlı rejiminde hükümdar despottur. Hükümdar, hem asker hem diplomat hem idareci hem hakim hem de politikacı olarak bütün karar mekanizmalarını kendi iradesinde toplayan bir *büyük babadır*. Bu babanın görevi güçler arasındaki dengeyi sağlayarak en büyük gücü kendi elinde bulundurmaktır (Berkes, 2022b: 114; Berkes, 2022a: 19).

Berkes Aristo'dan, İbn Haldun'dan, Hobbes'tan ve Marks'tan yola çıkarak Osmanlı Devleti'ni despotik bir devlet olarak nitelemektedir. Berkes'in despotik devlet düşüncesinde ise üç farklı yön olduğu görülmektedir. Birinci yön; devlet-toplum arasındaki ilişki ve devletin kimineyi temsil ettiğine ilişkindir. Devlet toplumdaki kopuktur ve toplumu temsil etmez. Osmanlı'da hükümdar toplumdaki koparılmış kulların efendisidir. İkinci yön; devlette gücü kimin elinde tuttuğuna ilişkindir. Gücü ise hukuk kurallarının oluşu ve bu kuralların koyucusu (oluşturucusu) ile eş tutmaktadır. Osmanlı'da hükümdar mutlak güç sahibidir. Kuralların kaynağı farklılık gösterse de kuralla son şeklini veren hükümdardır. Üçüncü yön ise; devletin toprak ve sosyo-ekonomik ilişkilerle olan bağına ilişkindir. Bu düşünce Osmanlı despotik rejiminde toprağın devletin mülkü sayıldığı, onun da hükümdara ait olduğu ve hükümdarın toprakla birlikte sosyo-ekonomik ilişkilerin de belirleyicisi olduğu görüşünü içerir. Berkes, Osmanlı'da bulunduğu despotik devletin bu üç yönünü şöyle açıklar; hükümdarın toplumdaki kopukluğu; kuralların koyucusu olarak hükümdarın tüm güçlerin üstünde bir güç olarak yer alması; toprağın hükümdara ait olması ve bu nedenle feodalizmin olmayışı. Berkes'in düşüncesinde bu üç yön, despotik devletin nedeninden ziyade sonucunu oluşturur.

Berkes, despotik devletin bu üç yönünü yukarıda belirtilen düşünürlerden (Aristo, Hobbes, İbn Haldun, Marks) aldığı kavramlarla tanımlamakla beraber

Max Weber'in kavramlarıyla desteklemektedir. Birinci yön için; devletin toplumsal sınıfın haklarını ve gücünü temsil etmediği düzeni açıklayan patrimonializm¹⁴ terimini kullanır (Berkes, 2022a: 46). İkinci yön için; gücün babadan miras kaldığını ve bunun tevarüs ederek ilerlediğine karşılık olan patrimonie ve patrimonium terimiyle karşılık bulur. Üçüncü yöne ise toprak üzerindeki devlet mülkiyeti yani "mülk"e ilişkindir ve bu mülk hem gücü hem de egemenliğin tek bir sahibi olduğunu gösterir. Berkes bu duruma da patrimonium terimiyle karşılık bulur (Berkes, 1984: 18, 49).

Berkes'in Osmanlı Devleti'ni despotik niteliğini Weberyen terimlerle desteklediği görülmektedir. Belirtilen üç yöne ise bir bütün olarak *geleneksellik* kavramında karşılık bulur.

Bununla birlikte Berkes'in, Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabının ilk baskılarında Doğu despotizmi kavramına karşılık olarak Weber'in Sultanizm kavramını kullandığı görülmektedir. Fakat aynı eserin 1978 ve sonraki baskılarında Sultanizm kavramını kullanmamıştır. Diğer yandan 1984 tarihli *Teokrasi ve Laiklik* kitabında ise Doğu despotizmi yerine yalnızca Sultanizm'i kullanmıştır. Aradaki farklılığı görmek açısından ilgili üç yazıda kullanılan cümle şu şekildedir;

"Osmanlı rejiminin en önemli yanı, dinselikten çok *geleneksellik*dir. Bu daha kapsamlı kavram hem din (yani İslamlık) hem de Hilâfet padişahlığı, Doğu despotizmi (Max Weber'in kullandığı bir terimle Sultanizm) açılarını içine alan bir kavramdır" (Berkes, 1973: 26).

"Osmanlı rejiminin en önemli yanı, dinselikten çok *geleneksellik*dir. Bu daha kapsamlı kavram hem din (yani İslamlık) hem de hilafet padişahlığı, Doğu despotizmi açılarını içine alan bir kavramdır" (Berkes, 1978'den sonraki baskılar ve 2022b: 30).

"Osmanlı rejiminin en önemli yanı, dinselikten çok *geleneksellik*dir. Bu daha kapsamlı kavram hem din hem (Max Weber'in kullandığı bir terimle) Sultanizm açılarını içine alan bir kavramdır" (Berkes, 1984: 89).

Berkes'in burada kullandığı "Sultanizm" nitelemesi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabındaki aynı paragrafı birebir olarak kullandığı *Teokrasi ve Laiklik* kitabı içerisinde yer alan "Teokrasi ve Feodalizm" başlıklı yazısında değiştirilen tek kelimedir. Weber'ci anlamda Osmanlı sistemini "sultanizm" yapan, sultanın kişiliğinde siyasal ve ruhani iktidarı birleştirme iddiası (İnalçık, 1994: 6), Berkes'in yaşamının sonlarında kendi yazılarını derlediği kitabında, kavrama ayrıntılı bir açıklama yapmadan tekrar kullandığı görülmektedir.

¹⁴ Berkes patrimonializm terimini hem hükümdarın Tanrı'nın gölgesi olarak yeryüzündeki mutlak güç sahibi olması hem de despotik devlette toplum-devlet ilişkisinin karşılığı olarak kullanmaktadır.

Berkes'in Osmanlı Devleti'nin özelliği olarak gördüğü üç yön despotik rejimi tamamlayan özelliklerdir. Bu üç yön ayrıntılı olarak ele alınarak Berkes'in düşüncesindeki despotik devletin Osmanlı üzerindeki görünümü ortaya koyulacaktır.

3.3.1. Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkisi

Berkes'e göre, Osmanlı gibi sistemlerde toplum iradesine dayalı olarak kurulan, onu temsil eden bir yapıdan söz etmek mümkün değildir. Osmanlı sisteminde devlet ve hükümet halk sınıflarının¹⁵ çıkarlarını ve isteklerini temsil etmez. Osmanlı, sınıflara dayanan bir sitemden ziyade sınıfları devlete dayandıran bir yapıdır. Toplumsal sınıfların devlette temsili, korkulan bir yapı teşkil eder. Çünkü böyle bir yapının *düzene* ihtilal getireceği düşünülmüştü (Berkes, 2022a: 45).¹⁶ Osmanlı'da toplum, bölüklü, tabakalı ve durağandır. Toplumda herkesin belirli bir görevi ve yeri vardır. Düzen, toplumsal tabakaların görevini yapmasını sağlamak, adalet ise bunları buldukları yerde tutmak demektir. Osmanlı'da böyle bir toplumun sınıflaşmasına devletliler engel olmuştur. Sınıflaşma, toplumsal tabakaların ekonomik olarak yarışmaya veya çatışmaya girmesidir. Devlet, toplumu sınıf olmaktan yoksunlaştırmıştır. Devletin hizmetinde kullanılacak kişiler, toplumun kendi içinde ayrıştığı sınıftan (meslek grubundan) kopartılarak yetiştirilmiştir. Berkes'e göre toplum ve devlet apayrı konumdadır. Toplum yerden bitme bir şey iken devlet gökten inme, dışarıdan gelmedir (2022a: 46-48; 1984: 50-51; 2021: 46, 63-64,180).

Bu rejimi sınıflar üstü “kerim” bir devlet olarak ele almak da mümkün değildir. Berkes, Osmanlı sisteminde devleti temsil edenleri “bir atın üstüne binmiş süvarinin atı ile ilgilenişi” şeklinde nitelendirir. “...gücü yetenler birleşip atın yularını ele geçirirler ve sırtına atlarlar Yularları, dizginleri, mahmuzları bir iyice ele ayağa geçirirler. Toplamdaki sınıfları atın başı, gövdesi, bacakları misali hükümleri altına alırlar. Atı seyisleri vasıtasıyla timar etmeye, besili tutmaya gayret ederler, sonra da mahmuzları basıp alabildiğine koşturarak kullanırlar” (Berkes, 2022a: 44-45).

Devleti temsil eden aynı zamanda Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesidir ve yeryüzünde Tanrı'dan başka her şeyin üstünde bir güç olarak yer alır. Bu gücün amacı siyasal toplumun birlik ve düzenliliğini sağlamaktır. Gücü elinde bulunduran ise devletin gücünü babasından miras olarak almış olan

¹⁵ Sınıf=meslek grupları; (Berkes, 2022a: 62).

¹⁶ Berkes Osmanlı'da “ihtilal” düşüncesini ise devlet adamlarının toplum sınıflarına, toplum sınıflarının da devlete girmesi olarak tanımlamaktadır. Bu düşüncenin ise sadece Osmanlı'ya özgü olmadığını, İslam-Doğu dünyasında geçerlilik gösterdiğini ve İbn Haldun'un bu düşüncesi en iyi işleyen düşünür olduğunu belirtmektedir. Bkz: Berkes, 2022a: 322.

hükümdardır (Berkes, 1984: 18). Bununla birlikte güç, padişahın kişiliğinde değil padişahlık makamındadır. Tanrı bu gücü bir hak olarak Osmanoğulları'na vermiş ve gücün kullanımı ise hanedanın en büyüğüne geçecek bir miras olarak -tıpkı bir mülk gibi- tevarüs edilmiştir (Berkes, 2022b: 30). Gücün sahibi, Osmanlı terimiyle, devletin babası olarak “Padişah”tır. Padişah'ın yeryüzünde mutlak güç sahibi olması onu dünyevi kuralların da belirleyicisi kılar. Bu şekilde dinsel ile dünyasal güç tek bir makamda birleşir. Padişah dünyevi Sultanlık (egemenlik) ile dini Halife gücünü temsil eder. “Bu iki gücün birleşimi, onu toplumun başına konmuş bir çoban yapar” (Berkes, 1984: 18-19).¹⁷

Berkes'in düşüncesinde devletin veya devletlinin kimi-neyi temsil ettiği -despot devletin birinci yönü- burada net olarak belirmektedir. Bu düşüncede devleti oluşturanlar toplumdan apayrı bir konumdadır. Onlar fetih yoluyla toplumu zapt edenlerdir. Devlet, fethedenlerin kişiliğinde temsil edilmektedir. Toplumla bağı ancak fethettikten sonra gelişmiştir. Devleti temsil edenler toplumdan çıkmamıştır. Devlet desteğini toplumdan değil, toplumdan ayırtırdığı ve yabancılaştırdığı bir kul kitlesinden almaktadır.

3.3.2. Osmanlı'da Devlet-Güç İlişkisi

Berkes'e göre Osmanlı rejiminde otorite sahibi despot hükümdar karar ve emirleriyle en üst karar merciidir. Hükümdarın karar ve emirleri ise rastgele keyfi olmuyor, nasıl karar vereceğini belirleyen bazı kurallar bulunuyordu. Bu kurallar hukuk sistemini ifade etmektedir. Hukuk sistemi, kurallar sistemi olmakla birlikte bu sistemin kaynağı iki yönlüdür; Şeriat ve Kanun. Berkes'e göre bunlardan birincisi, “hukukun düzenlediği yan” olan Şeriat'tır. İkincisi ise hükümdarın iradesine bırakılmış olan Kanun'dur. “Şeriat” tanrı iradesinin, “Kanun” da onun gölgesi olan hükümdar iradesinin ürünüdür. Hanefi hukukunu benimseyen Osmanlı'da bu ikili hukuk sistemi -çoğu zaman Şeriat hukuku Kanun hukukuna bağımlı bir durumda- birlikte yürütülmüştür. Fakat Berkes, Şeriat hukukunun niteliğini de hükümdarın iradesinde belirlendiğini söyler. Ona göre İslam okulları içerisinde Hanefi okulunu temel alan Osmanlı uleması, kamu işleriyle ilgili çatışmalı sorunları maslahat sayarak “ülülemr” denilen despot hükümdarın iradesine bırakmıştır. Böylece Şeriat'ın belirleyicisi de despot hükümdar olmuştur (Berkes, 2022a: 91-93, 103).

Bununla birlikte Berkes düşüncesinde Şeriat denen hukuk kurallarının kaynağını yalnızca dini kaynaklar oluşturmaz. Şeriat yerleşik kuralların

¹⁷ Berkes Osmanlı hükümdarı için kullandığı çoban ifadesinin; Osmanlı'nın şeriatçı ideolojisini barındıranlar tarafından kullanıldığını, bu ideolojinin halkı (reayayı) bir sürü padişahı ise bu sürünün başındaki çoban olarak algıladıklarını belirtir. Bununla birlikte kendi düşününde Osmanlı reayası için “sürü” nitelmesini yapmıyorsa olsa da padişah makamı için çoban ifadesini birçok yerde kullanmaktadır (Berkes, 2022b: 31, 345; Berkes, 2022a: 95).

toplamları ortaya çıkmıştır. Bu hukuk kuralları, dünyasal toplum düzeniyle ilgilenen laik kişilerin gelenek, görenek, rivayet ve en son Kur'an metinlerinden çıkarabildikleriyle geliştirilmiştir. Şeriat, İslamlık bilimi (Fıkıh) okullarının öğretilerinden çıkan sonuçlarla bu sonuçları siyasal otoritenin uygulamasıyla birikim sağlamış olan bir tür özel kişi hukukudur. Bu bağlamda "İslamlık'ta hukuku din yapan dinin kendisi değil...Devlet'in kendisidir." Fıkıh'ın oluşturmuş olduğu kurallar içerisinde devletin uygulamadıkları Şeriat dışı kalmıştır. Siyasal kurumların kaynağı ise İslamlıktan ziyade *gelenekselliktir*. Berkes'e göre, genel kanının aksine, Müslüman toplumlarının hiçbirinde siyasal kurumlar kaynağını dinden almamıştır (Berkes, 1984: 14-16). Berkes, hiçbir İslam kaynağında İslamlığa özgü bir devlet türünün yer olmadığını belirtir. Şeriat hukukunda ne tüzel kişi ne de siyasal kişiler vardır (Berkes, 1982: 49; Berkes, 2022a, 92; Berkes, 2021: 75).

Berkes, Kanunun kaynağı olan hükümdarın bu Kanun'u belirlerken belirli sınırları olduğunu belirtir. Öncelikle Şeriat kuralları Kanun'un düzenleyeceği alanları sınırlamaktadır. Kanun, hükümdar iradesinin ürünü olmakla birlikte bu iradeyi sınırlayan devlet maslahatı da bulunmaktadır. Padişahın Şeriat kurallarını aşarcasına Kanun belirlemesinde ulema; devlet maslahatını aşarcasına Kanun belirlemesinde ise kulların büyükleri, bir çeşit fren görevi görmüştür. Ayrıca kullar ve ulemanın, sürtüşme yaşanan konularda, padişahı "büyük cedlerin eski kanunu"na uymaya yönlendirmesi, Kanun'un geleneksel sınırlarını ortaya koyar (Berkes, 2022a: 96-97).

Osmanlı halife-padişahlığı rejimi bir kilise ya da din hükümdarlığı özelliği taşımamakta, teokratik rejimden farklılık göstermektedir. Osmanlı'da teokratik rejimlerin aksine devlet maslahatı din maslahatından önce gelmektedir. "Bir din devleti olarak *İslam devleti* ideolojisini yürütmek Osmanlı tarihinde hiç görülmemiştir".¹⁸ Bu bağlamda Berkes, Osmanlı devlet rejimini siyasaca Doğu despotizmi, dince sünni halifelik geleneği olarak tanımlamaktadır (Berkes, 2022b: 27).

Berkes'in düşüncesinde Osmanlı Devleti'nde despotik rejimi tamamlayan ikici yön hükümdarın gücü tek başına elinde bulundurmasıdır. Fethedilen ve zapt edilen halk üzerinde güç kuran despot hükümdar, gücü temsil eden hukuk kurallarının da son belirleyicisidir. Her ne kadar bu kuralları belirlerken dini ve dünyevi sınırlılıklar mevcutsa da bu durum hükümdarın gücünün mahiyetine etki etmemektedir.

¹⁸ Berkes'in bu cümlesi Osmanlıyı bir din devleti olarak algılanmasına yol açabiliyorsa da O, Osmanlı'yı dinsel bir rejim olarak ele almamaktadır. "Çünkü gerçek bir dinsel rejimde devletin dininden başka bir dine tanınma hakkı verilmez". (Berkes, 2022b: 26-30).

3.3.3. Osmanlı'da Devlet-Toprak İlişkisi

Berkes Osmanlı'da toprak-devlet ilişkisini toprak mülkiyeti üzerinden açıklar. Ona göre Osmanlı'da siyasal güç kaynağı olma niteliğinde bir özel toprak mülkiyeti yoktur. Toprağın mülkiyeti devlete aittir. Devlet de hükümdara ait. Böylece devletin toprağı hükümdarın toprağı niteliğı taşır. Ve devlet, toprak üzerindeki mülkiyet hakkını hiçbir zaman terk etmemiştir (Berkes, 2022a: 36-38).

Devlet-toprak ilişkisi devlet-güç ilişkisiyle paralellik gösterir. Toprağın sahibi aynı zamanda üretim araçlarının özel mülkiyetinin de sahibidir. Böylece topraktan edinilebilecek siyasal güce devletin despot hükümdarı hâkimdir. Despot hükümdar toprağı siyasal bir güç olma niteliğinden arındırarak kendi mülkiyeti altına alır. Berkes, Osmanlı'da toprak mülkiyetinin devlete ait olmasının sonuçlarından biri olarak siyasal anlamda feodalizmin yokluğunu görür.

Berkes, feodalizmin yokluğunu yalnızca toprak mülkiyetine bağılı olarak açıklamaz. Serf ve reaya ilişkisi açısından da yorumlar. Ve ayrıca feodal girişimleri engellemeye yönelik ekonomik ilişkilerin devletçe tek-elden yönetilmesini de bu duruma gerekçe olarak gösterir. Fakat her iki durumu da önceleyen etmen devlet-toprak ilişkisidir.

Berkes'e göre Osmanlı Devleti'nin feodal veya teokratik veyahut hem feodal hem teokratik olarak ele alınması, Osmanlı'nın geleneksel niteliğine hem yabancı hem de aykırıdır. Feodal rejim Avrupa tarihinde kapitalist dönem öncesi ekonomiye dayalı bir rejimdir. Aynı zamanda bu rejim Asya'nın bir parçası olan Japonya'nın tarihsel bir döneminde görülmektedir. Diğer Asya ve Afrika ülkeleri tarihinde feodal rejim görülmemektedir. Çin ve Hindistan tarihinde feodal rejime yönelik eğilimler baş göstermiş olsa da bunlar despotik imparatorluklarca yutulmuştur (Berkes, 2022b: 24).

Berkes, feodalizmi siyasal ve ekonomik olmak üzere iki şekilde açıklamaktadır. Siyasal anlamda feodalizm güç merkezsizliğidir. Feodalizmin karşıt eğilimi, siyasal gücün paylaşılmaması, tekelleştirilmesidir. Ekonomik anlamda feodalizm ise üretim esastır. Feodal üretim biçiminin en önemli özelliğı üretimin piyasa için değil, mahalli tüketim ihtiyaçları ölçüsünde yapılmasıdır (Berkes, 2022a: 25, 102).

Berkes, feodal sistemin gelişimini şöyle açıklamaktadır; Feodalizm adı, anlamı bir toprak biriminin adı olan "feodum"dan gelmektedir. Avrupa'da feodal sistemin ilk belirtileri Roma İmparatorluğu'nun çökme zamanında "latifunda" denen büyük toprak malikanelerinin, iş arayan kişileri önce para karşılığında tutması daha sonra da bu kişilerin bir çeşit kesişme, trampa eylemi karşılığında malikane sahiplerine "client" (kul, uşak) olmalarıyla

başlamıştır. Daha sonra 'client'ler "vassus" adı alarak, malikane sahibiyle bir mukavele yapar. Ve bu mukaveleyle birinin diğerine askerlik hizmeti karşılığında, diğerinin himaye etmesi sağlanır. Malikane sahibi olan ağa (bey), onun koruduğu ise "vasal" olur. Ağa, vasal'ın rızkını da sağlamakla yükümlü olur. Ağanın vasaletin rızkını sağlamasının en elverişli yolu ise ücret (para) yerine toprak vermesidir. Böylelikle vasal, toprağı köylüyle işletecek ve köylü üzerinden aldığı hakkının bir kısmını ağasına verecektir. (Buradaki toprak Osmanlı'da dirliktir.) Avrupa'da kullanılan terimle "beneficium"¹⁹, yani bağışlanan, ihsan edilen geçim kaynağı demektir. 8'inci ve 11'inci yüzyıllar arasında Avrupa'da savaşların çok yoğun olması nedeniyle bu ağalar savaşlardan kendilerini korumak amacıyla büyük bir ağanın, en sonunda da "seignur" denilen büyük bir kralın himayesinde girmiştir. Daha sonra kral ile ağa arasındaki ilişki değişmiş, kral toprakları ağalara bağışlıyormuş gibi davranmaya başlamıştır. Bu bağışlama karşılığında bey kralın vasalı olmuş olur. Kral ile bey arasındaki ilişki değiştikçe bu beylerin kendi aralarında da unvan farklılıkları olmuştur. En zengin veya en güçlü olanları "duke", "count" gibi unvanlar almıştır. "Fakat bir bey, dük yapıldığı zaman toprağın sahibi olmuyor, toprağın sahibi olduğu ve krala iyi hizmet ettiği için dük oluyor. İşte bu biçim toprak-tutma (tenure) biçimine "feodal mülkiyet" denir". Feodal sistemde asıl güç sahibi kral veya lord değil, mal sahipliği ile unvan alan vasalledir. Vasallar yükseldikçe bir aristokrasi haline gelirken özgür köylüler ise toprağı daha bağımlı hale gelerek serflik biçimini almıştır. Serf, toprakta ekip-biçme hakkı olan, bu hakkı miras olarak bırakabilen, köle gibi efendinin mutlak iradesine bağlı olmayan lakin birçok konuda beyin hâkimiyeti altında belirli yükümlülükleri olan sınıfı oluşturuyordu. Feodalizm 8'inci yüzyıldan 13'üncü yüzyıla kadar beş yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. 13'üncü yüzyıl sonlarında ticaretin uyanması, kentlerin dolaşımı, fief topraklarının parçalanması gibi nedenlerden dolayı bu rejim sona ermeye başlamıştır (Berkes, 2022a: 25-32).

Berkes, bu nitelikteki feodalizmin Batı Avrupa'ya ait olduğunu vurgulayarak Osmanlı'nın 18'inci yüzyıl öncesi siyasa ve ekonomik yapısının bununla hiçbir şekilde bağdaştırılamayacağını belirtir. Diğer yandan ise 18'inci yüzyıl sonrası Osmanlı'da gelişim gösteren derebeylik sisteminin feodalizmden ayrı bir düzen olduğunu vurgular. Berkes, Osmanlı'nın feodal nitelikten farklılığını serf ile reaya arasındaki farkla da ortaya koymaktadır. S erf, senyöre bağımlı bir kişi iken reayanın (özel hukuk ilişkileri bakımından kadıya bağıllığı haricinde) hiç kimseye bağıllığı bulunmamaktadır. Diğer yandan Osmanlı Devleti hem tarım hem de kent ekonomisini kendisine bağılı hale getirerek ve hatta "bu ekonomilerin piyasasının tek-el yönleyicisi de olarak" feodal ekonominin gelişmesini engellemiştir. 18'inci yüzyıl sonrası

¹⁹ XI. yüzyılda "beneficium" sözcüğü yerine Almanca "fief" sözcüğü yayılmaya başlamıştır.

Osmanlı ekonomisini ise Berkes, Sweezy'nin “kapitalizm öncesi emtia ekonomisi” deyiimiyle nitelendirmektedir (Berkes, 2022a: 32-34, 265).

Berkes'e göre; “Osmanlı sisteminde, Avrupa'daki 14'üncü yüzyıldan önce olduğu gibi siyasi anlamda feodalizm yoktur. Ekonomik anlamda feodal sistem ise kısmen var, kısmen yok. Kısmen var olduğu kesimler “tüketim için üretim yapan” kapalı bir ekonomi özelliği taşımaktadır. Fakat kısmen yok olduğu kesimlerde devlet için emtia üretimi yapan şehir ekonomisini, nakdi ve aynı gelirleri ve harcamalarıyla devlet hazinesi yoluyla finanse eden bir ekonomi vardır” (Berkes, 2022a: 34, Berkes, 2022b: 24).

Berkes, Osmanlı sisteminin feodal eğilimlere aykırı ve karşıt olmasına karşın sistem içerisinde feodalleşme eğilimlerinin daima var olduğunu ve despotiklik ile feodallığın daima çatışma içerisinde olduğunu belirtir. Fakat merkezî despotik devlet feodalleşmeye karşı daima bir güç olarak belirmiştir. Bunu yanı sıra Berkes, Osmanlı'da feodal eğilimlere karşı iki gücün daha varlığını vurgular; tımar gücü ve yeniçeri gücü (Berkes, 2022a: 148). Bu iki güç despot hükümdarın kendinden başka siyasal güç girişimlerini engellemeye yönelik oluşturduğu *kul* gücüdür. 18'inci yüzyıldan itibaren ise feodal eğilimler bu güce adamakıllı bir şekilde meydan okumaya başlamıştır. Fakat bu eğilimlerin ekonomik anlamda feodal temelleri (üretim araçlarının özel mülkiyeti) olmadığından “derebeylik”²⁰ şeklinde gelişmiştir. Bunlar sadece Osmanlıların “zorbalık”, “asilik”, “eşkıyalık” dediği bir tür vurgunculuktan başka bir şey olamayan bir derebeyliktir (Berkes, 2022a: 101-102, 280).

Derebeylik, ayanlık ve ağalığın devlete karşı bağımsız bir hale gelmeye muvaffak olmasıyla ortaya çıkmıştır. Fakat daha sonra derebeyler içerisinde, ayanlık veya ağalıktan gelmenin yanı sıra mutasarrıflık ve yeniçerilikten de gelenler görülmüştür. Ayanlar, kasabaların itibar ve nüfuz sahibi ailelerinden, deyim yerindeyse Osmanlı sisteminin şehir ve kasaba burjuvazisini temsil edenlerdir. Tımar sisteminin yerine malikane sistemi gelince malikaneler ayanların eline geçmiştir. Böylece ayan ekonomik güç elde etmiş ve bu güç sayesinde devletle halk arasında bağlantı kuran bir tabaka olmuştur. “Devlete karşı halkı, halka karşı devleti temsil eder olmuştur”. Ağa ise -ister devletin yanında isterse devlete karşı olarak- mahalli bölgede hükümet etme gücünü elinde bulunduranlardır. Ağa'nın bu hüküm gücüne devletin müdahale etmesiyle ağa, derebeyi olur (Berkes, 2022a: 351-357). Berkes, derebeyliği

²⁰ Berkes, kendi zamanı için derebeylik terimini Batı tarihi çevirilerinde feodalizmin karşılığı olarak ele alındığını belirtir. Gerçekte ise Türkçede feodalizme karşılık bir sözcük bulunmadığını, derebey sözcüğünün Osmanlı terimlerinden olmadığını, çünkü Osmanlı devlet örgütünde feodalitenin olmadığını belirtir. Bkz: Berkes, 2022b: 130-dipnot 29; Berkes, 2022a: 94.

devlete karşı bağımsız bir alan sahibi olabilme girişimi olarak yorumlamaktadır. Derebeyler bağımsız prenslikler kurma amacı gütmeye eğilimli kişilerdir. Diğer yandan derebeylerin köken itibarıyla tüccar ve burjuva sınıftan gelme olduğunu belirterek, bunların feodal menşei ile en küçük bir ilişkisi olmadığını vurgular (Berkes, 2022a: 355; Berkes, 2022b: 110). Derebeyi, yeni üretim ilişkileri geliştiren, “çağdaş ekonominin gelişimine aykırı bir yönde toplum düzeyinde tutucu bir güç” olarak varlık göstermiştir (Berkes, 2022b: 79).

Toprak üzerinde mutlak hâkimiyet sağlayan hükümdar Osmanlı’da despotik devletin üçüncü yönünü tamamlar. Toprağın mülkiyetinin devlete aitliği, üzerinde despot hükümdardan başka siyasi ve ekonomik tasarruf kullanılamamasını sağlamıştır. Berkes Osmanlı Devleti’nin despotik niteliğini feodalitenin yokluğuyla bunu da üretim araçlarının özel mülkiyetinin hükümdara ait olmasıyla destekler.

Değerlendirme

Bir toplumbilimci olarak Berkes, genel devlet teorisini ve Türk devlet teorisini doğrudan inceleme nesnesi olarak ele almamaktadır. Toplumbiliminin incelenmesi (tarihsel, kuramsal, metodolojik vd.) dışında, Türkiye’nin çağdaşlaş(ama)ma sorununa odaklanan Berkes, bu sorunu tarihsel olarak irdelemektedir. Osmanlı tarihini toplumsal, ekonomik ve yapısal olarak ele alan Berkes’in dünya tarihi içerisinde Osmanlı’nın yerini bulmaya çalıştığı görülmektedir. Berkes’in genel devlet teorisi ve Türk devlet teorisine ilişkin düşüncelerini de Osmanlı tarihi çalışmalarında bulmaktayız.

Berkes, Batı’yı çağdaş bir uygarlık Doğu’yu da geri kalmış bir uygarlık olarak görür. Bu düşünce, Berkes’in genel devlet teorisine ve Türk devlet teorisine yönelik saptamalarının yönünü belirlemektedir. Ona göre Batı devletlerinin tarihsel evrimi, sermaye birikimini sağlayarak üretimin artmasına ve böylece yaşam seviyesinin yükselmesine ve demokrasiye yol açmıştır.²¹ Doğu devletlerinin tarihsel evriminde ise böyle bir süreç yaşanmamış, durağan kalmıştır. Berkes, bu durumun temel nedenlerinden biri olarak devletin niteliğini görür. Batı’nın devlet-toplum ilişkisi ile Doğu’nun devlet-toplum ilişkisi, iki farklı nitelikte devletin varlığını oluşturur. Sınıfsal bir yapılanmaya sahip olan Batı toplumunda devlet, ekonomik gücü elinde bulunduran sınıfın devleti olmuştur. Doğu’da ise devlet, savaş yolu ile güç elde edenlerindir. Bunlar toplumda sınıfların oluşmasını engelleyerek sınıflar-

²¹ Berkes, geri kalmış ülkelerin sermaye birikimi yaparak sanayileşmesinin kalkınma ve refahın bir şartı olarak görmektedir. Ona göre Asyalı ve Doğulu tip ekonomi sistemlerinin Batı tipini örnek alarak, ona ayak uydurması gerekmektedir. “Geri kalmış ekonomilerde demokrasi ancak o zaman mümkün olabilir” (Berkes, 1975: 54-55).

üstü bir yapı şeklinde varlık göstermiştir. Berkes için Osmanlı, Doğu devlet modelinin tipik bir örneğidir.

Berkes'in genel devlet teorisine baktığımızda; devleti ekonomik temellerle açıkladığını görmekteyiz. Bu temellendirme üzerinden Berkes, Doğu ve Batı'da devletin farklı şekillerde varlık gösterdiğini öne sürer. Ona göre Batı devletlerinde siyasal güç yani devlet, ekonomik güce sahip olanların elindedir. Ve Batı'da devlet ekonomik yönden egemen olanların devletidir. Doğu'da ise devlet, ekonomik güçten ziyade savaş gücüyle elde edilir. Savaş gücüyle devleti elde edenler, ekonomik güce hükmederek bütün güçleri tek bir kişinin elinde bütünleştirir. Böylece Doğu'da despot hükümdar, devleti temsil eden kişidir. Ve devlet ne toplumdaki çıkmadır ne de toplumu temsil edenlerindir. Doğu'da devlet, despot hükümdarın toplumdaki ayrıştırdığı kul'ların devletidir. Berkes, Doğu ve Batı'da devleti servet ve kudret sıralamasındaki farklılıkla açıklar. Batı'da servet kudreti yaratırken, Doğu'da kudret serveti yaratır.

Berkes, genel devlet teorisini Marksist bir temelde ele almaktadır. Yine Marksist düşüncenin Doğu ve Batı devletleri için farklı gördüğü noktalar, Berkes için de geçerlilik gösterir. Batı evrimsel bir şema içerisinde kapitalist devlete yönelirken, Doğu bu şemadan kopuk bir şekilde durağan kalmıştır. Doğu'nun kapitalist devlete evrilmesi Batı'nın örnek alınmasıyla gerçekleşmiştir.

Berkes'in Türk devlet teorisini ise Osmanlı Devleti üzerinden kurduğunu görmekteyiz. Osmanlı öncesi Türk devletlerine ilişkin görüşleri; devletlerin niteliğinden ziyade Türk geleneği üzerinedir. Berkes'in düşüncesinde Türkler, bir uygarlık birimi olarak tarihin birçok döneminde devletli olarak varlık göstermiştir. Fakat Türk tarihini Turancılık boyutunda Orta Asya'ya dayandırılmasını eleştirir. Ona göre bu anlayış Türklerin nomad bir ilkel uygarlık birimine dayandırılmasıdır. Bu anlayış Türklüğün tarihini barbarlık tarihi olarak görülmesine neden olur (Berkes, 2023: 243-244). Türkler akılcı ve kurallı bir örgüt şeklinde devletler kurmuş, eski ve orta çağ tarihi boyunca uygarlık biriminde yer almıştır. Türklerde devlet örgütsel bir yapı olarak akılcı kanun geleneğinden doğmuş bir yapıdır. Berkes, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Türk geleneğinin varlığına işaret eder. Fakat Osmanlı'da Türk geleneği olan "kanun"un yanı sıra dinsel ilkenin varlığına işaret eder. Bununla birlikte bu iki ilkenin patrimonializm kavramıyla ifade ettiği üçüncü ilkeye yol açtığını belirtir. Berkes, bu üç ilkeyi ise *geleneksellik* kavramında birleştirir. Geleneksellik kavramını ise din ve hilafet padişahlığı ile Doğu despotizmi açılarını kapsayan daha geniş bir kavram olarak ele alır.

Berkes, Osmanlı'yı despotik bir devlet olarak tanımlamakta ve devletin despotik niteliğini; devlet-toplum ilişkisi, devlet-güç ilişkisi ve devlet-toprak

ilişkisi olmak üzere üç yönüyle değerlendirmektedir. Devlet-toplum ilişkisi; devletin kimi-neyi temsil ettiğine ilişkindir. Berkes'e göre Osmanlı'da devlet toplumdan kopuktur ve onu temsil etmez. "Devletli" Osmanlılar kul'ların efendisidir. Devlet-güç ilişkisi; Osmanlı'da gücün tek sahibi despot hükümdardır. Devlet-toprak ilişkisi; Osmanlı'da despot hükümdar toprağın ve toprak üzerindeki sosyo-ekonomik ilişkilerin sahibi ve belirleyicisidir.

Berkes'in bir Türk devleti olarak Osmanlıyı, Türk devlet geleneğinden ziyade Doğu devletleri geleneği içerisinde değerlendirdiği görülmektedir. Türk devletlerinin akılcı kanun niteliği, Berkes'in düşüncesinde Osmanlı'nın doğuş ve kuruluş döneminden itibaren geçerlilik göstermez. Berkes'e göre Batılı düşünürlerin Doğu devletlerine yönelik tuba ağacı yakıştırması, Osmanlı için de geçerlilik göstermektedir. Osmanlı'da devlet, Batı devletlerinin tersine bir yapı göstermektedir.

Kaynakça

- Adanır, Oğuz (1999), "Türkiye'de 'Özgün Bir Tarih Felsefesi' Anlayışı Öncülerinden Niyazi Berkes Üzerine Notlar", *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler I. Sempozyumu: Niyazi Berkes*, (Yay. Haz. İsmail Bozkurt), (Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi:12): 115-126.
- Ak, Gökhan (2014), "Niyazi Berkes Yazını Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (2), s.419-486.
- Ayman Güler, Birgül (2023), *Devlet Bilimi – Göçebe ve Yerleşik Devlet*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı).
- Berkes, Niyazi (1965), *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, (İstanbul: İstanbul Matbaası).
- Berkes, Niyazi (1973), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Berkes, Niyazi (1975), *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Berkes, Niyazi (1978), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları).
- Berkes, Niyazi (1982), *Atatürk ve Devrimler*, (İstanbul: Adam Yayınları)
- Berkes, Niyazi (1984), *Teokrasi ve Laiklik*, (İstanbul: Adam Yayınları).
- Berkes, Niyazi (1997), *Unutulan Yıllar*, (Yay. Haz. Ruşen Sezer), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Berkes, Niyazi (2021), *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

- Berkes, Niyazi (2022), *Türkiye İktisat Tarihi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Berkes, Niyazi (2022), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Berkes, Niyazi (2023), *Türk Düşününde Batı Sorunu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Çakıroğlu, Mustafa (2022), Osmanlılarda Epistemoloji ve İktisadi Yapı İlişkisinin Analizi: Tarihyazıcılığı Bağlamında Niyazi Berkes ve Sabri Ülgener, (Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Çoşkun, İsmail (1991), “Niyazi Berkes Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, (3), s.49-86.
- Dirlik, Andre (1999), “The Montreal Years (1952-1975): Dilemma Over Western Civilization” *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler I. Sempozyumu: Niyazi Berkes*, (Yay. Haz. İsmail Bozkurt), (Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi:12): 9-18.
- Hassan, Ümit (2019), *İbni Haldun – Metodu ve Siyaset Teorisi*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 7. Basım).
- İbn Haldun (2007), *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), (İstanbul: Dergâh Yayınları).
- İnalçık, Halil (1994), “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 7, s. 5-26.
- Okandan, Recai G. (1968), *Umumi Amme Hukuku*, (İstanbul: Fakülteler Matbaası).
- Özer, İnan (2014), “Niyazi Berkes”, *Türk Toplum Bilimcileri I*, (Haz. Emre Kongar), (İstanbul: Remzi Kitabevi).

Extended Abstract

This study aims to reveal the views of Niyazi Berkes, one of the first generation sociologists of the Republic, on the general theory of the state and the theory of the Turkish state. The studies in the literature do not directly focus on Berkes’ theory of the state, but only examine his thoughts on the Ottoman State. These studies repeat Berkes’ despotic state-eastern despotism characterizations and do not explain how he constructed the Turkish state theory. In this context, first of all, it has been tried to reveal the method Berkes used to analyze the idea of the state. Then, how he defines the state and how he constructs a general theory of the state is explained. Finally, Berkes’ state

thought is analyzed by explaining how he constructs the Turkish state theory and with which concepts he deals with it.

Berkes explains the general theory of the state within the framework of Karl Marx's views. While defining the state, he includes the class-based definitions expressed by Marx. However, this definition of Berkes is valid for Western states. According to him, Eastern states are not based on a certain class. Berkes sees the Eastern state model as separate from the Western state model. He sees the Eastern or Asian type of society as the opposite of the type of society that created Western civilization and economic system. Berkes differentiates Eastern and Western states by the methods of acquiring economic power. In the West, economic power is acquired through agriculture, industry, trade and finance, while in the East it is acquired through military and war power. In the West, the private ownership of the means of production constituted political power, whereas in the East, the power created through warfare seized the ownership of the means of production and prevented the formation of a political power other than its own. The difference in the alignment between power and wealth in Western and Eastern states determines the nature of the state. When wealth takes precedence over power, the Western-type state model emerges and thus the capitalist state can be achieved. If power takes precedence over wealth, the state cannot reach the capitalist system. According to Berkes, different methods of acquiring economic power in Western states led to the formation of different types of states. However, in Eastern states, a single type of state was able to exist because the despotic ruler alone held the economic power.

Berkes does not analyze the Turkish states that existed before the Ottoman Empire. He bases his theory of the Turkish state on the Ottoman Empire. The foundations on which Berkes builds his general theory of the state differ in his theory of the Turkish state. Berkes, who analyzes the general state theory with economic relations, uses elements of culture and mentality in the Turkish state theory.

Berkes, who characterizes the Ottoman Empire as a despotic state, grounds the despotic state on three features. First, Berkes analyzes the relationship between the state and society and who and what the state represents, and states that the state in the Ottoman Empire was detached from society and did not represent it. According to him, the state in the Ottoman Empire represented a mass of servants detached from society. The sultan, who is the owner of sovereignty in the Ottoman Empire, derives his power from recruited servants. The second characteristic concerns who holds the power in the state. Power is equated with the existence of rules of law and the maker of these rules. In the Ottoman Empire, the ruler has absolute power. Although the source of the rules may differ, it is the monarch who gives the final shape

to the rules. The third characteristic is related to the state's connection with land and socio-economic relations. In the Ottoman despotic regime, land is the property of the state. The property belongs to the ruler. The monarch is the determinant of socio-economic relations along with land. Berkes explains these three aspects of the despotic state he found in the Ottoman Empire as follows: the detachment of the ruler from society; the position of the ruler as a power above all other powers as the rule-maker; the fact that the land belonged to the ruler and therefore there was no feudalism.

Berkes' treatment of Ottoman economic history without basing it on the generalizations of the Western European model of economic history reveals his originality in his philosophy of history. However, it can be argued that Berkes approaches the theory of the Turkish state from an orientalist perspective as a way of thinking based on an ontological and epistemological distinction between the East and the West.

